

سازگاری نظام احسن با شرور

و نقد نظریه عدمی بودن شرور

مریم ملکوتی خواه*

چکیده

مسئله شریکی از مهم ترین مسائل کلامی در ادیان و حوزه دین پژوهی است. اهمیت موضوع از آن است که این جهان به عنوان نظام احسن پذیرفته شده و از طرفی دیگر وجود شرور در عالم قطعی و غیر قابل انکار می باشد به طوری که از جهت منطقی وجود نظام احسن با وجود شرور سازگار نمی باشد مگر اینکه نظام احسن را رد کنیم، اما وجود آن با برهان ثابت می شود. در این راستا نظریاتی پیرامون این قضیه مورد بررسی و تحلیل قرار می گیرد. و نظریه عدمی بودن شرور نقد و رد می شود. نهایتاً با توجه به موارد بیان شده به دست می آید که وجود شرور به عنوان واقعیتهایی غیر قابل انکار است که وجود اینها در عالم با نظام احسن هیچ منافاتی ندارد.

واژگان کلیدی

سازگاری، نظام احسن، شرور، اعواض

* طلبه سطح سه، کلام ۹۱

طرح مسئله

حکمت و عنایت الهی اقتضا دارد که جهان با نظام احسن با بیشترین خیرات و کمالات به وجود بیاید؛ اما وجود امور شر در عالم قطعی است؛ اموری مانند سیل در زلزله، که در واقع شروری هستند که در اثر عوامل طبیعی پدید می آیند و شروری مثل ظلم و ستم که عامل آن انسانهای تبهکار هستند. بنابراین مسئله این نیست که آیا شر وجود دارد یا خیر، بلکه مسئله این است که چرا در عالمی که بر مبنای نظام احسن آفریده شده این شرور وجود دارد؟

مسئله شرور با نظام احسن در تعارض است چرا که گاه گفته می شود اگر خدا نسبت به فعل خودش و نسبت به عالم عنایت عنایت دارد باید بهترین عالم را خلق کند، در حالی که جهانی که در آن شر نباشد مسلماً بهتر است. بنابراین در طراحی عالم اشکال وجود دارد چرا که در آن شر وجود دارد و این را نشانه عدم تدبیر حکیمانه برای جهان پنداشته اند.

بنابراین سوال اصلی در این پژوهش این است که با توجه به اینکه موجودات عالم مطابق علم خدای خیر مطلق پدید می آیند و از این رو؛ نظام موجود هستی، بهترین نظام ممکن است، پس چگونه ممکن است در این جهان که بر نظام احسن آفریده شده، شرور به عنوان امر وجودی داشته باشد. و لذا نظریه عدمی بودن شرور با توجه به وجود شرور و غیر قابل انکار آن نقد و رد شود.

قیاس شرطی استثنایی این مسئله چنین است: اگر این جهان بر نظام احسن آفریده شده، پس باید در عالم شر وجود نداشته باشد، ولی در این نظام احسن شر وجود دارد، در نتیجه این جهان بر نظام احسن آفریده نشده است.

اثبات نظام احسن

ملاصدرا احسن بودن این عالم را از دو راه اثبات کرده است:

الف) برهان لمّی: این برهان براساس صرف الوجود سامان یافته و خلاصه این برهان این است که چون واجب الوجود، وجودش همان ذات و حقیقت اوست، کامل ترین و برترین موجود است، بلکه ذات مقدس او حقیقت وجود و ماهیت آن است و غیر او پرتو و سایه ای از وجود او هستند. بنابراین آن ذات و فعل در خدا یکی است و افعال او که به صورت آفرینش ظاهر می شوند، ذات او را منعکس می کند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۷، ص ۱۰۷).

ب) برهان اَنّی : مقصود از برهان اَنّی ، آن است که با اندیشه و بررسی موجودات جهان طبیعت ، به درک نظم ، دقت و ظرافت آن موجودات پرداخته تا این نتیجه بدست آید که جهان امری منظم و مصون از شر، هرج و مرج و... است (همو ، ۱۳۷۹ ، ج ۷ ، ص ۱۱۷) .

به بیان دیگر ملاصدرا از راه پدیده های عالم و ملاحظه دقیق آنها ، اثبات می کند که نظام ، نظام احسن است. ابن سینا در آثار خود با تعابیر مختلف به وجود نظام احسن در میان کل موجودات عالم امکان اشاره می نماید . وی معتقد است که موجودات به اقتضای حکمت الهی بر کامل ترین و چه نیکوترین خلقی که مافوق آن مقصور نیست ، آفریده شده اند و در واقع و نفس الامر از آنچه که شایسته و در خور استعداد آن هاست تخلف نشده است . اگر بهتر از این وجه ، ممکن بود به همان ترتیب ، ایجاد می شدند (ابن سینا ، ۱۳۸۸ ، ص ۲۹۴) . ابن سینا خیر محض را ذات باری و نظام عالم و خیر ان را نیز صادر از سوی او می داند . به این ترتیب هر یک از موجودات امکانی با نظامی شایسته خود از سوی او صادر می گردد (همو. ۱۴۰۴ ، ص ۷۲) .

از آن چه گذشت روشن می شود که نظام حاکم بر آفرینش ، استوارترین نظام است و از اتقان کامل برخوردار می باشد ، چه این نظام جلوه و رقیقه ی علم ذاتی واجب تعالی است که ضعف و نارسایی را هرگز بدان راهی نیست .

تعریف خیر و شر

لازم است پس از اثبات نظام احسن تعریف روشنی از شر ارائه کنیم تا محور آراء و نقدها روشن شود. واژه شناسان شر را چنین معنا کرده اند: شر عبارت است از آنچه انسان ها از آن نفرت دارند (زبیدی، ۲۹۴؛ ج ۲ ، ص ۶۵۱؛ ابن اثیر ، ص ۹۱؛ راغب اصفهانی ، ص ۴۴۸) .

پس شروری که با طمع انسان ها ناسازگار است و مورد پسند انسان ها نیست ، لذا با نظام احسن آفرینش چگونه می تواند سازگار باشد .

اقسام شرور

برای روشن شدن بحث ابتدا اقسام شرور را بررسی می کنیم :

۱. شروری که به طور مستقیم در طبیعت اتفاق می افتد مانند : سیل ، زلزله ، خشکسالی ، قحطی و ...

۲. شروری که به طور مستقیم در انسان به وجود می آیند مانند : امراض ، آلام و ...

۳. شروری که توسط انسان ایجاد می شود مانند : ظلم ، تجاوز ، کفر و فسق که از آنها به معاصی و فواحش یاد می شود .

به طور قطع این نوع شرور وجود دارند و انکار وجود آنها ، به معنی انکار واقعیت های موجود است ، با این تفاوت که دو قسم اول مخلوق خداوند و قسم سوم مخلوق انسان است .

نظریات پیرامون شرور

پس از تعریف شر و بیان اقسام آن لازم است نظریات پیرامون آن مطرح شود :

۱ - بالعرض بودن شرور :

برای خیر و شر دو حالت بالذات یا بالعرض متصور است . حکما بر این باورند که هیچ موجودی بالذات ، شر نیست و بدین صورت ((شر بالذات)) از این تقسیم بندی خارج می شود . اتصاف به شر بودن موجودات به حیثیت بالعرض آنها باز می گردد .

خیر هم یا بالذات است یا بالعرض ، همه ی کوجدات ((بالذات خیر)) هستند و اگر موجودی موجود دیگر را برای رسیدن به کمال ، یاری رساند ، آن موجود از جهت حیثیت لغیره متصف به غیر می گردد و ((خیر بالعرض)) خوانده می شود . اما اگر موجودی مانع کمال در شی ای گردد و یا یکی از کمالات او را معدوم نماید ، آن موجود اگر چه بالذات خیر است ، اما بالعرض متصف به شر می گردد . و ((شر بالعرض)) نامیده می شود . مار و عقرب ، خودشان بالذات خیرند ، اما گاهی زهر آنها باعث می شود موجود جاننداری هلاک گردد و از این رو شر بالعرض نامیده می شود .

بنابراین شرور بالذات ، هرگز مقضی حق تعالی نبوده و جعل هرگز به آن تعلق نمی گیرد . بلکه قضای الهی و جعل به وجود اشیاء طبیعی تعلق گرفته است که وجود آنها برای خود و هم چنین برای اشیا سازگار با آنها خیر حقیقی می باشد . از این که شرور عارضه و بالعرض ، همانند لوازمات ماهیات ، لازمه آفرینش ماهیت شی اند که بالذات مورد جعل واقع نمی شوند ، همان گونه که فاعل اشکال کروی نمی تواند آن ها را به گونه ای در کنار هم نهد که فضای خالی را پر کنند ؛ به همین شکل ، فاعل نمی تواند مبادی کائنات را بدون تضاد بیافریند . (ملاصدرا ، ۱۹۸۱ ، ج ۷ ، ص ۷۱) .

بدین ترتیب هر چند شر در مرتبه عالم طبیعت ، بالعرض و در قیاس با موجودات دیگر راه یافته است و لکن این شر بالعرض در حوزه ی قضا و در دایره جعل الهی قرار ندارند .

۲ - نظریه قوانین طبیعی :

تمام آنچه نظریه قوانین طبیعی بیان می کند به این شرح است :

الف (جهان طبیعی باید براساس قوانین طبیعی اداره شود و مداخله ی معجزه گونه ی الهی در پدیده های طبیعی ، موجب تناقض می گردد .

ب (قوانین طبیعی قواعدی نیستند که خداوند آن ها را وضع کرده باشد ، به طوری که چارچوب و قالبی باشند تا حوادث طبیعی در آن ها بگنجند ؛ بلکه خلقت و آفرینش جهان برتر ، خود اقتضای وجود چنین قوانینی را دارد .

ج (شرور طبیعی ، نتیجه و پی آمد تحقق قوانین طبیعی در عالم هستند ؛ قوانینی که عمل اعیان طبیعی (موجودات واقع در طبیعت) مطابق با آن ها ، گاه منجر به وقوع شرور طبیعی می شود .

د (خداوند مسئول اخلاقی شرور طبیعی نیست ؛ زیرا او پدید آورنده این شرور نیست ، بلکه این شرور ، حاصل قوانینی طبیعی است که تحقق جهان برتر مقتضی وجود آن هاست ((بررسی نظریه داد باوری شرور طبیعی)) ، ۱۳۹۰ ، ص ۱۱۸) .

بنابراین نظریه جعل شرور به خداوند صحیح نمی باشد بلکه نظام حاکم بر قوانین طبیعی چنین اقتضایی دارد .

۳ - غلبه خیرات بر شرور

بعد از تبیین شرور بالعرض و قوانین طبیعی حاکم بر آن ، این سوال مطرح می شود که نسبت شرور بالعرض عالم ماده با خیرات آن از حیث کمیت چگونه است ؟ حکما براساس تقسیم معروف ارسطو، مراتب هستی را به حصر عقلی به پنج قسم تقسیم می کنند :

۱ - خیر مطلق است و هیچ شری ندارد .

۲ - واجد خیر کثیر و شر قلیل .

و نیز قسم سوم ، شروری که توسط انسان ایجاد می شود ، وجود این نوع شرور نیز انکار کردنی نیست . این نوع از افعال بندگان مورد نزاع اشعری و معتزلی و شیعه می باشد . اندیشمندان شیعه انتساب این نوع شرور را به خداوند به شدت رد کرده اند و در این باره دلایل فراوانی وجود دارد که به بعضی از آنها اشاره می کنیم .

الف . قرآن : در قرآن آیات فراوانی وجود دارد که خداوند متعال را از این گونه افعال بری می داند و این گونه افعال یا شرور را به خود انسان ها نسبت می دهد ، به عنوان نمونه :

نفی شرک :

وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَيَقُولُونَ هَؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ قُلْ أَتَنْبِئُونَ اللَّهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ (یونس ، ۱۸) ؛ آنها غیر خدا ، چیزهایی را می پرستند که نه به آنان زیان می رساند و نه سودی می بخشد و می گویند : ((اینها شفیعان ما نزد خدا هستند!)) بگو : ((آیا خدا را به چیزی خیر می دهید که در آسمان ها و زمین سراغ ندارد؟!)) منزه است او و برتر است از آن همتایانی که قرار می دهند!

نفی ظلم :

ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْت أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ (آل عمران ، ۱۸۲) ؛ این به خاطر چیزی است که دست های شما از پیش فرستاده د(و نتیجه کار شماست) و به خاطر آن است که خداوند به بندگان (خود) ستم نمی کند .

مطلق گناهان :

وَإِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَا آبَاءَنَا وَاللَّهُ أَمَرَنَا بِهَا قُلْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحِشَاءِ أَتَقُولُونَ عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (اعراف ، ۲۸) ؛ و هنگامی که کار زشتی انجام می دهند می گویند : ((پدران خود را بر این عمل یافتیم و خداوند ما را به آن دستور داده است !)) بگو : ((خداوند (هرگز) به کار زشت فرمان نمی دهد ! آیا چیزی به خدا نسبت می دهید که نمی دانید؟!))

ب . روایات : در روایات شیعه تبریته ی خداوند از معاصی بندگان بسیار بسیار برجسته مطرح شده است . در اینجا به چند نمونه اشاره می کنیم :

رسول خدا (ص) ضمن روایتی فرمود پنج چیز را برای من تضمین کنید من بهشت را برایتان تضمین می کنم : ... از آن جمله : و گناهانتان را بر خدا تحمیل نکنید (علم الهدی ، رسائل الشریف ، ص ۲۰۲) .

رسول خدا (ص) در روایات دیگری فرمود : جبرئیل نزد من آمده و گفت : ای محمد دو خصلت است که با وجود آنها نماز و روزه فایده ای ندارد ؛ یکی شرک به خداوند و دیگری اینکه بنده ای تصور کند که خداوند او را بر نافرمانی خویش مجبور کرده است (همان جا) .

رسوا خدا (ص) در روایت دیگری فرمود : در آینده ، مردمی در این امت خواهند بود که گناهان را انجام می دهند و تصور می کنند این گناهان کار خداست . اگر آنان را دیدید آنها را تکذیب کنید و بعد هم آنان را تکذیب کنید (همان جا) .

آنچه بیان شد بخشی از روایات باب می باشد که آنها به شدت نسبت دادن گناهان به خداوند نهی شده است.

تنها پرسشی که در این گونه مطرح می شود این است که رابطه ی این گونه شرور با ربوبیت خداوند چگونه خواهد بود ، در پاسخ به این پرسش باید گفت با توجه به تفکر جبر و تفویضی که از طرف اهل سنت درباره ی این گونه از رفتارهای انسان مطرح گردیده ، نقد این دو تفکر در روایات شیعه بسیار پررنگ آمده است که تنها به ذکر یک روایت اکتفا می کنیم :

راوی می گوید : نزد امام رضا (ع) بحث جبر و تفویض مطرح شد آن حضرت فرمود : نمی خواهد در این مورد یک قاعده کلی در اختیار شما بگذارم که دیگر در آن اختلاف نداشته ، به هر کس بحث کنید او را شکست دهید ؟ گفتیم : اگر دوست داری بفرماید ، پس فرمود : بدون تردید خداوند نه مردم را با قدرت ، به اطاعت یا گناه و معصیت وا داشته و نه آنها را در ربوبیت خود رها کرده است . او مالک آنها و مالک آنچه در اختیار آنها گذاشته می باشد و قادر به توانمندیایی است که به آنان داده است . پس اگر مردم قصد اطاعت کردند خداوند مانع آنها نمی شود و اگر قصد معصیت کردند ، اگر خواست بین آنها و بین آن گناه فاصله ایجاد می کند و اگر مانع نشد و آنان آن گناه را انجام دادند خداوند آنان را وادار به گناه نکرده است ، سپس فرمود : هر کس حدود این کلام را درک کند بر مخالفانش در این بحث پیروز می شود

راوی می گوید: به امام رضا (ع) عرض کردم: ای پسر پیامبر برای ما از امام صادق (ع) نقل کرده اند که آن حضرت فرموده است: نه جبر است و نه تفویض، بلکه امری بین این دو است. معنای این سخن چیست؟

حضرت فرمود: هر کس تصور کند خداوند کارهای ما را انجام می دهد سپس به خاطر این کارها ما را عذاب می کند قائل به جبر شده است و هر کس تصور کند خداوند مسئله آفرینش و روزی رساندن به بندگان خاصش واگذار کرده است قائل به تفویض شده است. قائل به جبر کافر است و قائل به تفویض مشرک.

پس از آن به حضرت عرض کردم: ای پسر پیامبر، پس امر میان دو امر است یعنی چی؟ پس فرمود: وجود راهی برای انجام دادن واجبات و رها کردن محرومات.

به آن حضرت عرض کردم: آیا خداوند در این مورد مشیت و اراده ای دارد؟ فرمود: اما در طاعات مشیت و اراده خدا دستور دادن به آنها و رضایت به آنها و کمک کردن به انجام آنهاست و اما در گناهان مشیت و اراده خدا نهی از آنها و ناخشنودی از آنها و کمک نکردن بر انجام آنهاست.

به آن حضرت عرض کردم: آیا خداوند در این مورد قضایی دارد؟ فرمود: آری، هیچ کاری را بندگان انجام نمی دهند (چه خیر و چه شر) مگر اینکه خداوند در آن قضایی دارد. به آن حضرت عرض کردم: معنای قضای خداوند در این مورد چیست؟ فرمود: حکم کردن بر بندگان به آنچه سزاوار آن هستند؛ چه ثواب و چه عقاب، چه در دنیا و چه در آخرت (عطاردی، ۱۴۰۶، ص ۳۶)

بدین سان این گونه از افعال انسان یا به تعبیری شرور هم از حوزه ربوبیت خدا خارج نیست. بر همین اساس، امام خمینی (قدس سره) پس از بحث درباره شرور و ابعاد آن به عنوان نظر نهایی چنین بیان می نماید:

بلکه امامیه و ائمه آنها در هیچ فعلی از افعال عباد اراده حق را معزول نمی دانند و امر هیچ چیز را مفوض به بندگان نمی دانند (۱۳۷۳، ص ۶۴۱).

پس شرور به عنوان یک واقعیت در عالم هستی وجود دارد و به هیچ وجه قابل انکار نیست. اما این شرور طبق موارد گفته شده هیچ منافاتی با نظام احسن که بهترین خیرات بر آن مترتب است، ندارد.

نتیجه گیری

با دو برهان آنی و لمّی نظام احسن اثبات شد ، از برهان لمّی که براساس صرف الوجود است و چون ذات او کاملترین و برترین موجود است ، بنابراین آن چه از او صادر می شود در احسن و اتقان کامل می باشد . و با برهان آنی از دقت و ظرافت موجودات به کاملترین نظام پی برده که نیکوترین خلقی که سزاور آفرینش باشد ، آفریده شده ، اما وجود شروری در عالم به عنوان یک واقعیت غیر قابل انکار وجود دارد . که این شرور با نظام احسن هیچ منافاتی ندارد .

زبرا شرور مجعول بالعرض بوده و همانند لوازمات ماهیات ، لازمه آفرینش ماهیت شی اند که بالذات مورد جعل واقع نمی شود و نیز خیر کثیری که شر قلیل با آن همراه است ، ترک آفرینش آن موجب شر کثیر می شود .

و نیز در آموزه های اسلامی صبر در برابر آلام و دردها که از اقسام شرور موجب انسان سازی و پرورش روح می شود . اما نظریه عدمی بودن شرور در هیچ یک از اقسام شرور قابل قبول نیست زبرا بنابر ادراک عادی بشر و نیز آیات قرآنی به هیچ وجه قابل انکار نیستند و آنها امری وجودی هستند .

پس وجود شرور هیچ منافاتی با نظام احسن ندارد ، بلکه لازمه این جهان طبیعی و مادی می باشد .

فهرست منابع

*قرآن

ابن سینا ، حسین بن عبدالله ، **رساله عروشیه** ، ترجمه محمود شبهبابی ، ضیاء الدین دری و محمد مهدی فولادوند ، قم ، آیت اشراق ، ۱۳۸۸

الشفاء ، **الالهیات** ، مقدمه ابراهیم مدکور ، قم ، منشورات مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی ، ۱۴۰۴

ابن اثیر ، مجد الدین ، **النهایه فی غریب الحدیث و الاثر** ، ج ۲ ، قم ، اسماعیلیان ، ۱۳۶۴

ابن شعبه ، حسن بن علی ، **تحف العقول** ، تهران ، اسلامیه ، ۱۴۰۰ ق

جرجانی ، میر شریف ، **التعریفات** ، تهران ، ناصر خسرو ، بی تا

راغب اصفهانی ، حسین ، *المفردات فی الفاظ قرآن* ، قم ، طلیعه نور ، ۱۴۲۶ ق

زبیدی ، مرتضی ، *تاج العروس* ، ج ۳ ، بیروت ، دارالمکتبه الحیاه ، بی تا

شیرازی ، صدرالدین محمد ، *الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه* ، ج ۷ ، بیروت ، دار الاحیاء التراث ، ۱۹۸۱

_____ ، *اسفار* ، ج ۷ قم ، نشر مصطفوی ، ۱۳۷۹

طبرسی ، فضل بن حسن ، *مشکاه الانوار فی غرر الاخبار* ، ج ۲ ، قم ، مؤسسه آل البیت ، ۱۴۲۳ ق

عطاردی ، عزیز الله ، *مسند الامام ارضا (ع)* ، ج ۱ ، مشهد ، آستان قدس ، ۱۴۰۶ ق

علم الهدی ، سید مرتضی ، *رسائل الشریف المرتضی* ، ج ۲ ، قم ، دارالقران الکریم ، ۱۴۰۵ ق

مطهری ، مرتضی ، *عدل الهی* ، تهران ، اسلامی ، ۱۳۸۵

موسوی ، روح الله ، *چهل حدیث* ، قم ، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ، ۱۳۷۳

یوسفیان ، حسن ، *کلام جدید* ، تهران ، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها ، ۱۳۸۹

مقالات

کشفی ، عبدالرسول ؛ مشایخی آرزو ، ((بررسی نظریه دادباوری شرور طبیعی از منظر بروس رایشنباخ)) ،

پژوهشنامه فلسفه دین ، پاییز و زمستان ۱۳۹۰ ، شماره ۱۸